

ЗА ПОКРОВИТЕЛСТВОТО НА ЦАР ЙОАН АЛЕКСАНДЪР КЪМ МАНАСТИРИТЕ ПРЕЗ XIV ВЕК

Проф. д-р Драгомир Лалчев
(София, България)

ABOUT TZAR YOAN ALEXANDRE'S PATRONAGE OF XIV-CENTURY MONASTERIES. A NEW ANALYTIC SURVEY

Prof. Dr. Dragomir Lalchev
(Sofia, Bulgaria)

Abstract: Paroria Anachorets' work regards everything happening in Bulgarian and Byzantine societies in the notable and troubled 14th century. Its eventful dynamics is full of councils, civil wars, Ottoman conqueror's invasion from the East and from the West. This is the time when Bulgaria was ruled by Tzar Yoan Alexander (1331–1371), end Byzantine by Emperors Andronicus III (1328–1341) and his son Yoan (John) V Palaeologus. This century is full of conflicts and dramatic events making decisions on Byzantine, Bulgaria and Serbia Orthodox Balkan peoples' fate. Monastery's Laura is directly connected to Slavic and Byzantine Hesychasm's and Hesychast monks of Kefalarevo Scriptorium's literary works' chronology. Scriptorium being found in 1350 by Bulgarian monk Theodosius of Tarnovo disciple of Byzantine hermit Gregory the Sinaite. Bulgaria's Tzar Yoan Alexander was a protection of Paroria monastery. The Tzar gave them support and protected them from pillaging.

Keywords: monastery, protection, scriptorium, fortress, hesychasm, anachoret.

Възникването на знаменитата книжовна школа на исихазма през XIV век в Тракия се свързва с легендарния Парорийски манастир, основан в пещерите на Месомилеон около 1328 г. от византийския монах Григорий Синаит и щедро покровителстван от българския цар Йоан Александър. В лаврата на този манастир и в скриптория му са пребивавали бъдещият патриарх Евтимий Търновски, Теодосий Търновски, Дионисий, Иларион, Ромил Видински и мнозина образовани монаси от други народности. Това е епохата на България и Византия при управлението на цар Йоан Александър (1331–1371) и византийските

императори от династията на Палеолозите – Андроник II Стари (1282–1328) и най-вече при смутното управление на Андроник III Млади (1328–1341) и сина му – император Йоан V Палеолог (**Прохоров 1968**, 25–26; 318–342).

В доклада се проследява събитийната хронология в този регион в средата на XIV век, която се явява първопричина за щедрото дарителство и закрила на исихастките манастири от страна на българския владетел. През това смутно време във Византия бушува междуособна гражданска война, а настъплението на ересите започва да обхваща и земите на България. Това е тревожният XIV век, когато османската експанзия все по-неудържимо прониква в териториите на балканските православни държави, а от запад нахлуват папските кръстоносци, заради чиито дела подобава да се наричат „кръсторазносци“, нежели носители на Светия Кръст. В науката успоредно с многобройните опити за локализиране на Синаитовия манастир се проявява интерес и към следите на основаната от Теодосий Търновски книжовна школа на исихазма в местността Кефаларево, където са писани забележителните книжовни паметници от средата на XIV век. Много от тези книги са били предназначени за нуждите на царската библиотека и столичната дворцова среда около цар Йоан Александър (**Турилов 2005**, 317–319). Възможно е част от тях да са били изпращани не само до църквите и манастирите около Търново и Света гора, но и в Тракия, каквито например са били тези около Сливен, Емонските манастири, Несебър, Созопол, край с. Воден, Ямболско и на още други места, за които нямаме все още категорични сведения. Твърде възможно е на кефаларските исихасти да са възлагани както от царски, така и от местни владетели, изпълнението на различни книжовни поръчки – преводи и преписи на богослужебна и каноническа литература. Освен Сливенските обители, Теодосий Търновски и Роман посещават също Несебърските и Емонски манастири. Според житиеписеца, двамата отшелници и тук не намирали спокойствие и били смушавани от разбойници οὐβίντζε ἢ κρῆβοπίντζε – най-вероятно морски пирати и каталани, нападащи често крайбрежните манастири по онова време. Техните набези зачестяват особено много по времето, когато крайбрежните райони около Емона, Несебър и Созопол са опустошавани от войските на Зеления граф – Амедей Савойски (**Георгиев 1929**, 72–101; **Горина 1970**, 71–78).

В агиографските текстове бегло се споменава, че манастирът на исихастите е бил *посещаван от външни люде*, по времето когато негов ктигор е цар Йоан Александър. Освен кула, храм и килии, царят съградил още стопански постройки, подарил земеделски владения и голямо рибно езеро. Това и до днес можели да видят всички, които приходяли тук за душевна полза и поклонение: „καθάρτερ ο ράται μέχρι καὶ νῦν παρὰ πάντων τῶν ψυχικῆς χάριν ὠφελείας καὶ προσκυνήσεως ἐκεῖσε ἀφικνουμένων“ (ЖГС, гл. XVII, с. 41/6 и 42/5 – по **Яцимирский 1908**, 12–13). От текста в житието на Теодосий Търновски разбираме, че българският цар е построил два пирга – един в Парория и друг в Кефаларево.

Това проличава на с. 19 в житието, след пасажа за кефаларевския изряден преводач – чудният Дионисий: „пнръгъ тѣмо повелѣ оустрѣнѣти тѣкоже и цркъвъ“ (ЖТТ, 19/18–19).

Очевидно през втората половина на XIV между манастирите е съществувал интензивен книгообмен, в който преписите и преводите на византийска канонична литература са заемали значителен дял. Достатъчно е да споменем творческото усърдие на йеромонаха Методий, чиито ръкописи се съхраняват в Синайския манастир *Св. Екатерина*. Твърде възможно е кефаларевското братство да е ползвало както съчиненията на стареца Йоан, така и творенията на ученика му Методий, който е превел още Псалтира, Лествицата (**Иванов 1931**, 274–275) и редица други неизвестни ръкописи, за които все още нищо не знаем.

Манастирска лавра в Парория е пряко свързана с хронологията на славяно-византийския исихазъм и книжовното дело на монасите исихасти в скриптория Кефаларево, за чието местоположение дискусиите продължават и до днес (**Лалчев 2015**, 446–477). Според житийния текст, книжовното средище е основано през 1350 г. от Теодосий Търновски – ученикът на Григорий Синаит, когато той заедно със своя ученик Ромил пребивава известно време в Емонската планина. Известно е, че духовната дейност на монасите е била многократно смущавана както от набезите на скитащи планински разбойници (хусари), така и от морски пирати, които са плячкосвали созополските, несребърските и емонските манастири. Това ги принуждава да търсят закрилата на силен владетел, чиято власт доминира по това време в Източна Тракия. Такъв владетел по време се оказва българският цар Йоан Александър. Според изследването на П. Павлов (**Павлов 2008**, 169–170): „през XIII–XIV век названието „Загора“ става най-честият еквивалент на името България, а венецианците по това време наричат цар Йоан Александър „император на Загора“. Това се дължи на обстоятелството, че по това време българският цар е държал под контрол части от Източна Тракия и стратегическите крепости около Несебър, Созопол, Айтос и Карнобат. Черноморските пристанища са му носели значителни приходи от митнически такси и други налози, плащани от италианските търговци. Археологията предоставя редица доказателства за присъствието на българския владетел в тази област. В околностите на дн. село Емона са намирани сребърни монети (**Герасимов 1938**, 454; **Герасимов 1959**, 361) с образа на цар Йоан Александър и сина му Михаил (1331–1355), което говори за доминиращо влияние на българския владетел в областта *Загоре* в средата на XIV в.

За щедрото покровителство на манастирите и защита на монасите исихасти от цар Йоан Александър узнаваме предимно по съдържанието на агиографските текстове, достигнали до нас. Най-многобройни са приписките върху паметници при царуването на Йоан Александър (1331–1371). Те са изписани върху страниците на църковно-богослужебна литература. От тях черпим дос-

та сведения за неговото ктиторство към книжовната дейност на манастирите. Неговото управление се определя като „Втори златен век“ на българската книжовност и култура. От това време произхождат най-разкошно оформените среднобългарски ръкописи: Ватиканският препис на Манасиевата хроника, Лондонското четириевангелие, Томичовият псалтир. Тези и много други паметници свидетелстват, че книжовността се е радвала на особено уважение. В приписката към Висарионовия патерик от 1345–1346 г. царят е наречен „христолюбив и благороден, който владее българското и гръцкото царство“. На друго място срещаме изразите „преблагочестивия и самодържавен господар на българите Йоан Александър“ (приписка към евангелие от Анхиало от 1337 г.). Щедър на епитети към царя е и поп Филип, който оставя приписка върху сборника със смесено съдържание (т. нар. Попфилипов сборник). Тук владетелят е наречен „моя господар, благородния, христолюбивия, превисокия и мощния цар, прекрасния Йоан Александър“. Често редом с името на царя стоят имената на първата му съпруга Теодора и на синовете му Иван Асен и Иван Срацимир. В приписката към Лондонското евангелие от 1355 г. се посочва, че „тогава царят владееше скиптъра на българското и гръцкото царство заедно със своя роден и превъзлюбен син цар Иван Шишман“. Тук, както и в други приписки, българската царица е назована „новопросвещената Теодора“, понеже е покръстена еврейка, която е проявявала религиозна ревност и също щедро е дарявала църкви и манастири. Първородният ѝ син Иван Шишман е провъзгласен за престолонаследник и съуправител на своя баща, тъй като той единствен от Йоан Александровите синове е бил „багренороден“, т. е. роден след възцаряването на баща си. Това е причината и в тази приписка името му да бъде споменато наред с това на баща му цар Йоан Александър като съвладетел на „скиптъра на българското и гръцкото царство“.

Осезателното присъствие на царя в Загоре датира от блестящата му победа над ромеите на 17 юли 1331 г. в битката при крепостта *Русокастро*, недалеч от Карнобатските възвишения. Тази победа на българския владетел е възпята във възхвална приписка в края на книгата Софийски псалтир от 1337 г., известен в науката още с името Йоан-Александров песнивец (**Кодов 1969**, 11–16). За средновековната крепост ‘Εμμόνα, намираща се на едноименния скален нос, владен в Черно море, и редица други исторически обекти, има дадена подробна литература (**Шкорпил 1892**, 35–36; **Кузев 1981**, 316–324; **Димитров 1984**, 19; **Тотешев 1992**, 331–339). В морски портулан (карта) от XV в. на това място е отбелязана голяма крепост, разположена върху владения в Черно море скален нос Емона. Според Ел. Тодорова, крепостта е била разрушена в края на XIV при турските нападения (**Тодорова 1985**, 34). След сключването през 1337 г. на дълготрайния мирен договор с Византия, скрепен чрез брака на българския престолонаследник Михаил Асен и дъщерята на император Андроник III Палеолог (1328–1341) (**Gregoras I**, 546; **Ioannes Cantac. I**, 508), цар Йоан

Александър е имал възможността да упражнява контрол с войските си над завоюваните крепости Айтос, Карнобат, Несебър и Ямбол. Именно от тукашните околности на областта *Загоре*, която е „на голямо разстояние от столицата Търново“, българският цар е имал възможността отблизо да оказва своята помощ и закрила на монасите исихасти в странджанска Парория и книжовния център *Кефаларево*: „Българскитѣнъ вѣнъ цръ Александръ прошенію тѣхъ възсѣ попоустн... и мѣсто тѣхъ прѣвъ прнлѣчно вѣдѣвшѣ“ (ЖТТ, 17/20–23). Затова посоката на издирване и локализиране на скриптория трябва да тръгва оттук – областта Загоре, а не от околностите на Търновград и различното съвременно „Килифарево“, чиято етимология отвежда в съвсем друга посока, за разлика от автентичната форма *Кефаларево* в житието на Теодосий Търновски (Лалчев 2015, 153–154).

За крепостта Емона и църквите около нея, намиращи се недалеч от Несебър и Странджа планина, добиваме сведения и от личните наблюдения на К. Шкорпил през 1899 г.: „По склона под селото към носа... има останки на старо селище. Цялата местност и носът носят названието *Палеокастро*... на север в дъбова гора последни останки от манастира „*Св. Никола*“, с полусрутените манастирски здания над стръмния морски бряг и една църква“ (Ахив на БАН, Ф 165 К, а.е. 457, л. 24–26; Тотешев 1992, 334–335). Според теренните данни на експедиция „Месамбрия-Хемус“ (1976–1977 г.), посочени от А. Тотешев, крепостта *Емона* е имала две пристанища: на северозапад *Иракли* и на юг – *Палюра*. Отбелязани са и две селища: едното с име *Палиорти* на връх *Св. Илия*, а второто – южно от селото. Освен това, между останките на крепостта *Емона* и дн. местност *Козлука* е имало стара църква – „*Света Богородица*“, от която личат разрушени основи, подобно на другите два манастира – единият „*Свети Илия*“ на едноименния връх, а другият „*Света Неделя*“, разположен на южния бряг (Тотешев 1992, 335).

Както созополския скрипторий, така и несебърският манастирски център е оставил ръкописно наследство, в което също се вписват някои летописни и богослужебни книги от оцелялото книжовно богатство – т. нар. *Месемврийска хроника*, съхранявана в атонския манастир Иверон, *Сборникът* с литургически и канонични произведения на Теодор Студит, Михаил Псел, Теодор Валсамон и др. (Гюзелев 1972, 57; Гюзелев 1975, 69–71).

Вероятно пак във връзка с царско дарителство е приписката към тълковно евангелие, препис от Методий Гемист през 1337 г., където са отбелязани имената на цар Йоан Александър и търновския патриарх Теодосий II (Дуйчев 1944, 281). По полетата на гръцки псалтикиен стихирар от 1367 г., съхраняван някога в библиотеката на Сярския манастир „Св. Йоан Предтеча“, има приписка на гръцки, в която се съобщава пак името на българския цар и жена му царица Теодора. Според анализа, направен от Красимир Станчев, в текста на приписката се съдържа името на преписвача йеромонах Калист Гарелски: „*Написа се настоящият стихирар от моята ръка, на грешния Калист йеромонах таха*

и духовник и йеромнимон Гарелски в царуването на нашите самодържци и царе Иван Александър и Теодора Новопокръстената. Година 6876 [=1367 г.], индикт VI, през месец октомври“ (Станчев 1981, 145–152).

Един от забележителните книжовници на Кефаларевския скрипторий е йеромонахът Дионисий, за когото се споменава в житието на Теодосий Търновски като опитен книжовник и преводач. Владееел е добре славянския и гръцкия език, като украсил църквата с много книги: *Διονύσιε τόμου ἡμε...въ пнсάνн прѣмоу дръ. вжтвное же пнсάνнѣ обою езыкоу грѣчьское же ꙗ словѣнское на езыцѣ ꙗ носе. въ разумѣ глѣбокъ... ꙗ мнѣгы кнѣгы прѣбожнѣ, црковное оукрѣсн състоаннѣ* (ЖТТ, 18/8, 16–20). Какви и колко на брой са били тези книги, излезли изпод перото на високообразования исихаст Дионисий, за сега не знаем. Не е известно и колко от тях са останали в скриптория Кефаларево или пък кога и колко от тях са поели далечния път към други монашески обители, населени със следовници на исихазма. Негово дело е блестящият и точен превод на Йоан-Златоустовия „Маргарит“, в края на който Владислав Граматик през 1469 г. оставя своята кратка приписка: „Дотук завършват тези боговдохновени слова, които от елински писания преведе на български език честно и изрядно дивният сред отците Кир Дионисий...“ (ЖТТ, 18–19; Данчев 1969, 48–52).

Интересен епизод от българската Анонимна хроника представлява съобщението за изпратената през 1350–1351 г. от византийския император Йоан Кантакузин делегация до Търновския двор с молба българският цар да дари парични средства за съвместно построяване с гърците на военен флот да оказване на морска съпротива на османския нашественик. Макар отговорът на Йоан Александър, под влиянието на Стефан Душан да е отрицателен, озадачава фактът, че византийският василевс се е унижил да проси съюзническа помощ от Търновград в особено тежък момент, когато Константинопол се е намирал в обсада. Изглежда ромеите не са имали достатъчни средства за издръжка и въоръжение на корабния екипаж (Матанов 2016, 73). Това обстоятелство подсказва, че българският владетел по това време е разполагал със солидни финансови възможности. От къде са идвали подобни приходи в държавната хазна? Най-вероятно тези немалки приходи са постъпвали от събираните такси и налози, плащани от венецианските и дубровнишките търговци, на които са били дадени царски грамоти за привилегията да търгуват и се движат свободно из българските земи. Тъй като мнозина от търговците са били италиански евреи, притежаващи търговски кантори по черноморските пристанища (дебушета), приходите от данъци, налози и такси вероятно ще са били значителни. Изглежда този финансов източник е давал възможност на българския цар да упражнява своята височайша щедрост към манастирите и книжовните центрове, където са били поръчвани за преводи и написване прекрасните среднобългарски писмени паметници – днес обекти на всестранни научни изследвания. Контролът върху областта Загоре е осигурявал на царя възможност за контрол и върху дейността

на пристанищните центрове в Несебър, Созопол и Анхиало. Известно е, че тези морски митници със своята доходност са били векове наред ябълка на раздора между интересите на българските и византийските владетели, поради което Източна Тракия е била често арена на военни сблъсъци, последвани от мирни договори и смяна на военните гарнизони и администрация в крепостите.

От друга страна, от историческите извори е известно, че през XIII–XIV век сред османците е било широко практикувано отвличането на пленени хора от завоюваните крепости срещу откуп или продажбата има по робските пазарища. Тази практика те са я усвоили преди това от предприемчивите и прагматични италиански търговци, чиито кантори се простирали на север до Крим, а на юг дори до северноафриканското крайбрежие. От историческите извори е известно, че „след град Кандия на о-в Крит, градовете Кафа (Теодосия) и Тана (Азов) в Крим са били най-големите генуезки и венециански тържища на роби, откъдето били експортирани за Кайро и бреговете на Африка“ (**Kretschmayr 1920**, 289, 591). Покрай камуфлажното изкупуване на жито, кожи, мед и продажбата на венециански копирени платове, накити, хартия и стъкло, те тайно са практикували и тази твърде доходна дейност. Срамната търговия с пленени християни е носела големи печалби на венецианските лихвари и търговци на роби, които охотно са ги препродавали чрез своите кантори из обширния Ориент (**Атонский Патерикъ 1897**, 234–235; **Жития 2002**, 61–64). Като се позовава на факти от италианските архиви, Ив. Сакъзов посочва, че „венецианските търговци са продавали роби на пазарите в Сирия още през XIII век, а през следващия XIV век повече от всички други са използвали междуособните войни сред балканските народи, за да купуват техните военнопленници. Затова те постоянно сновели по Черноморското крайбрежие и нерядко отвличали в робство дори и мирни жители“. Вероятно за тази цел са ползвали посредническите услуги на бродещите в местните околности разбойници. Такива търговски кантори и свой консул венецианците са имали и във Варна (**Журнал 1878**, 80), през 1352 г., когато сключват изгодния за тях договор с цар Йоан Александър, за да търгуват без ограничения в пределите на българското царство. Тук те не са имали нито приятели, нито врагове, а само интереси и лична изгода. Затова, покрай другия търговски стокообмен, те са купували от османците и пленени българи, като ги продавали по други пазари, използвайки за прикритие свои подставени лица и посредници, за да избегнат прекия гняв на цар Йоан Александър, от когото са получили грамотите с позволение да търгуват свободно със стоки из българските земи (**Сакъзов 1932**, 1–2). Тяхната дързост се е усилвала от самоизмамната им увереност, че на царския престол е стояла царицата, от която са очаквали покровителство. Според Константин Радченко, „за благосъстоянието на страната свидетелстват финансите на държавата, за чието положение до известна степен допринасят многобройните видове приходи от налози, свързани с развитието на външната търговия, към която имат отношение и сключените за

това търговски договори. Неслучайно Йоан Кантакузин предлага на цар Йоан Александър да инвестира средства за изграждането на византийския флот за съвместен отпор срещу настъпващите в Тракия турци (**Радченко 1898**, 31 и сл.).

Друга слабоизвестна причина за изключителната щедрост на царя към манастирите е било обстоятелството, че неговият син Михаил Асен е боледувал, а монашеските молитви са оказвали своята помощ в скръбните му часове на изпитания. Известно е, че след гибелта на Иван Асен IV през 1349 г. (по-големият син на Йоан Александър), в следващите години е последвала гибелта и на другия му син – Михаил Асен в битката с турците при Димотика. Освен това, в условията на балканска чумна епидемия, България е било принудена да води тежка борба на три фронта: срещу унгарското нападение откъм запад, настъплението на османски турци от юг и грабителските походи на латинските рицари на Амедей Савойски в Приморието. Затова цар Йоан Александър е гледал с голяма надежда и упование на молитвеното застъпничество на монасите исихасти пред Бога за защита на българската държава. Обаче ширещите се ереси и борбата между православие и униатство допълнително са изтощавали съпротивителния потенциал на обществото и са създавали усещането за обреченост. Всички тези неблагоприятни комплексни причини са утежнявали положението, като са усилвали ерозионните процеси и са тласкали към политически и икономически разпад Търновското царство. За да дойдат годините на още по-трудното управление на третия му син – Иван Шишман, когато настъпва залезът на Средновековна България.

Каква е съдбата на книжовното ни наследство през трагичния и преломен XIV век? То е споделило нерадостната участ на ръкописното богатство на знаменития Студийски манастир, чиято библиотека в предишния XIII век е била разграбена, а сградите сринати до основи от латинските рицари, държали в окупация византийската столица от 1204 до 1261 г. (**Марков 2010**, 121–128). Тогава много ръкописи са отнесени от тях заедно с плячкосаната църковна утвар. Подобна участ постига и Созопол, ограбен от генуезците през 1352 г., а пък за Несебър това важи най-вече през 1365–1366 г., когато защитното присъствие на цар Йоан Александър в Загора започва да отслабва, а папските войски на Амедей Савойски опустошават и разграбват православните приморски манастири от Несебър до Емона. Това е единият отговор на озадачената реплика на слависта Х. Миклас: „Къде са отишли парорийските ръкописи“ (**Миклас 1994**, 29–43). Другият отговор може би се съдържа в тревожните съобщения за хусарски, каталански и турски набези по пътищата около strandжанските манастири, улеснявани от размирните събития в Източна Тракия през втората половина на XIV век. Така е ставало и с нападаните от западните латини и морските пирати светогорски манастири. По-късно, през XVI–XIX век преминаващите през Балканите европейски пътешественици, поклонници, мисионери,

дипломатически пратеници на западните владетели в Ориента са довършвали каквото е останало все още неиззето от полуразрушените и запустели православни манастири на Тракия.

ЛИТЕРАТУРА

Архив на БАН: Архив на БАН, Ф 165К, а.е.457, л. 24–26.

Атонский Патерикъ 1897: Атонский Патерикъ, 1897.

Георгиев 1929: Св. Георгиев. Амедей VI Савойски-Зеленият граф и походите му срещу черноморското крайбрежие. – Българска историческа библиотека, IV, 1929, 72–101.

Герасимов 1938: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1937–1938 г. – Известия на археологическия институт, XII, 1938, 450–457.

Герасимов 1959: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1956–1957 г. – Известия на археологическия институт, XXII, 1959, 356–366.

Гонис 1994: Д. Гонис. Търново и крайбрежните митрополии и архиепископии (Варна, Месемврия, Созопол и Анхиало) през XIV в. – В: Търновска книжовна школа. Т. 5. Материали от Пети международен симпозиум В. Търново, 6–8 септември 1989 г. Велико Търново, 1994, 455–470.

Горина 1970: Л. Горина. Походът на граф Амедей VI Савойски против България през 1366–1367 г. – Исторически преглед, 6, 1970, 71–78.

Гюзелев 1972: В. Гюзелев. Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352–1353 г. – ГСУ-ФФ, 64, 1972, 3, 57 и сл.

Гюзелев 1975: В. Гюзелев. Chronicon Mesembriae (Бележки върху историята на Българското Черноморие в периода 1366–1448 г.). – ГСУ-ИФ, LXVI, 1975, 3.

Гюзелев 1985: В. Гюзелев. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България (XIII–XIV век). София, 1985.

Гюзелев 2001: В. Гюзелев. Константинополските манастири – фактор за византийското влияние в духовната култура на средновековна България (VII–XV в.). – В: Византийското културно наследство и Балканите. Сборник с доклади от международна конференция. Пловдив, 6–8 септември. Пловдив, 2001, 101–108.

Данчев 1969: Г. Данчев. Владислав Граматик – книжовник и писател. София, 1969.

Джурова 2007: А. Джурова. В света на ръкописите. София, 2007.

Димитров 1984: Б. Димитров. България в средновековната морска картография (XIV–XVII в.). София, 1984.

Димитров 1980: Б. Димитров. Созополските средновековни манастири. – Векове, кн. 1, 1980, 77–81.

- Динеков 1946–1947:** П. Динеков. Книжовни средища в средновековна България. – Исторически преглед, 4–5, 1946–1947, 407–425.
- Драгова 1969:** Н. Драгова. Втората апология на българската книга и нейните извори. – В: Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му. София, 1969, 315–347.
- Дражева 2003:** Ц. Дражева. Нови данни за средновековното църковно строителство. – Известия на музеите от Югоизточна България, XX, 2003, 46–52.
- Дуйчев 1944:** Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина, II. София, 1944.
- Жития на българските светии 2002:** Жития на българските светии. София, 2002.
- Златарски 1904:** В. Златарски. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосие. – СБНУНК, 20, 1904, 1–41.
- Журнал Министерства 1878:** Журнал Министерства народного просвещения. Москва, IV, 80.
- Златарски 1972:** В. Златарски. История на българската държава през средните векове. Том 3. София, 1972.
- Иванов 1931:** Й. Иванов. Български старини из Македония. София, 1931.
- Иванова 2002:** Кл. Иванова. В началото бе книгата. София, 2002.
- Киселков 1926:** В. Киселков. Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметник. София, 1926.
- Кодов 1969:** Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в Библиотеката на БАН. София, 1969.
- Куев 1970:** К. Куев. Миграция на старобългарската книга. – Славяни, 26, 1970, 10, 30–32.
- Куев 1974:** К. Куев. Съдбата на Ловчанския сборник, писан преди 1331 г. – В: Търновска книжовна школа (1371–1971). София, 1974, 79–88.
- Куев 1986:** К. Куев. Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете. София, 1986.
- Кузев 1981:** Ал. Кузев. Козяк и Емона. – В: Български средновековни градове и крепости. Т. 1. Варна, 1981, 316–324.
- Лалчев 2015:** Д. Лалчев. Опит за локализация на Парория според житийната хронотопия и теренните проучвания в Южна Странджа. – В: Търновска книжовна школа, т. 10. В. Търново, 2015, 446–477.
- Марков 2010:** Н. Марков. Завоюването на Константинопол от латините през 1204 г. и войните им с българите. Велико Търново, 2010.
- Миклас 1994:** Х. Миклас. Къде са отишли парорийските ръкописи? – В: Търновска книжовна школа, т. 5. Паметници, поетика, историография. Материали от Петия международен симпозиум, 6–8 септември 1989 г. Велико Търново, 1994, 29–43.

- Павлов 2008:** П. Павлов. Българското Средновековие – познато и непознато. Велико Търново, 2008.
- Прохоров 1968:** Г. Прохоров. Исихазм и общественая мисль в Восточной Европе в XIV веке. – Труды Отдела древнерусской литературы, XXII/XIII, 1968, 86–108.
- Радченко 1898:** К. Радченко. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев, 1898.
- Сакъзов 1932:** Ив. Сакъзов. Новооткрити документи от края на XIV в. за българии от Македония, продавани като роби. – В: Македонски преглед, VII, 1932, 2–3, 1–62.
- Станчев 1981:** Кр. Станчев. Археопагитският корпус в превода на Исая Серски (Археографски бележки). – В: Археографски прилози, III. Београд, 1981, 145–152.
- Тасева 2008:** Л. Тасева. Езикът на книжнината през XIV век. – В: История на българската средновековна литература. София, 2008, 569–574.
- Тодорова 1985:** Ел. Тодорова. Към историята на Варна, Несебър и Анхиало (Поморие) през XV в. – Известия на народния музей Варна, XXI (XXXVI), 1985.
- Тотешев 1992:** А. Тотешев. Нови сведения за миналото на с. Емона, Бургаска област. – Годишник на Националния археологически музей, VIII, 1992, 331–340.
- Турилов 2005:** А. А. Турилов. К истории търновского царского скриптория XIV в. – В: Филологически изследвания в чест на Климентина Иванова. Старобългарска литература, 33–34. София, 2005, 305–425.
- Шкорпил 1892:** К. Шкорпил, Х. Шкорпил. Североизточна България в географско и археологическо отношение. – СБНУ, VII, 1892.
- Яцимирский 1898:** А.И. Яцимирский. Из славянских рукописей. Тексты и заметки. Москва, 1898.
- Яцимирский 1909:** А.И. Яцимирский. Житие Григория Синаита, составленное константинопольским патриархомъ Каллистомъ. Текстъ славянскаго перевода Житія по рукописи XVI вѣка и историко-археологическое введение. – В: Посмертный трудъ П.А. Сырку. Памятники древней письменности и искусства, ССLXXII. Санкт-Петербург, 1909.
- Kretschmayr 1920:** H. Kretschmayr. Geschichte von Venedig. Gotha, 1920.

СЪКРАЩЕНИЯ

ЖГС – Житие на св. Григорий Синаит

ЖТТ – Житие на св. Теодосий Търновски

ПСЕТ – „Похвално слово за Евтимий“ от Григорий Цамблак